

مدیریت مرتع «طرح‌های مرتع‌داری»

مهدی زهدی*

مقدمه

در حداقل سه دهه گذشته، برای اجرای طرح‌های مرتع‌داری تخصیص و هزینه شده است، ولی با وجود گذشت بیش از پنج دهه از تهیه و اجرای این طرح‌ها به‌عنوان سیاست محوری دولت برای مدیریت مرتع، طرح‌های یادشده تکامل چندانی نداشته و سازمان ج.م.آ تنها در کمتر از یک چهارم سطح مراتع این طرح‌ها را واگذار و اجرا کرده است.

طرح‌های مرتع‌داری در گذر زمان

هرچند سرآغاز مدیریت مراتع را بر مبنای طرح‌های مرتع‌داری، سال‌های پس از تصویب قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع (مصوب ۱۳۴۶) می‌دانیم، ولی تفکر اداره مراتع بر مبنای طرح و اصول علمی و فنی به سال‌ها قبل‌تر برمی‌گردد. در آبان سال ۱۳۲۸ خورشیدی، کتابی با عنوان «سازمان، وظایف و برنامه‌های وزارت کشاورزی» توسط این وزارتخانه چاپ شد که آقای دکتر احمد مقبل، وزیر وقت کشاورزی، مقدمه عمیق و جالبی را برای آن نوشته و در آن به مسائل مختلف کشاورزی و منابع طبیعی می‌پردازد. در بخشی از این مقدمه بیان می‌دارد: «میلیون‌ها

هکتار مراتع طبیعی کشور که دامپروری ما بدان بستگی دارد، در معرض چرای بی‌رویه و نابودی است. حفظ، اصلاح و ازدیاد این مراتع مستلزم آن است که نوع علوفه و ارزش غذایی آنها، فصل چرا، ظرفیت مراتع، عادات محلی و سایر اوضاع و احوال بررسی شود

عکس ۱- طرح مرتع‌داری آزادبر از مراتع بیبلاقی استان البرز، سال ۱۳۹۱ (عکس از: مهدی زهدی)

پس از ملی شدن مراتع، براساس تکلیف تعیین شده در تبصره یک ماده سه قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع (مصوب ۱۳۴۶/۵/۳۰)، تهیه و اجرای طرح‌های مرتع‌داری به‌عنوان مهم‌ترین سیاست دولت برای مدیریت مراتع کلید خورد.

این سیاست پس از گذشت بیش از پنج دهه، هنوز پابرجا است و از طرف سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری کشور (سازمان ج.م.آ) به‌عنوان برنامه محوری برای مدیریت مراتع پیگیری و اجرا می‌شود.

در بند ۲۱ ماده یک قانون حفاظت و بهره‌برداری، در تعریف طرح مرتع‌داری آمده: «طرح مرتع‌داری طرحی است که به‌منظور بهره‌برداری از مرتع مورد تصویب وزارت منابع طبیعی واقع شود». بعدها در مقررات مصوب سازمان ج.م.آ، تعریف طرح مرتع‌داری کامل‌تر شد. در بند ۱۹ فصل اول شیوه‌نامه فنی و اجرایی بهره‌برداری از مراتع کشور (ابلاغیه مورخ ۱۳۹۹/۵/۱۱) و بند ۱۵ فصل اول راهنمای تهیه و اجرای طرح‌های مرتع‌داری (ابلاغیه مورخ دی ماه ۱۳۹۹)، طرح مرتع‌داری این‌طور تعریف

شده است: «سندی مشتمل بر مجموعه فعالیت‌های مربوط به حفظ، احیاء، اصلاح، توسعه و بهره‌برداری بهینه از مراتع که در قالب برنامه زمانی و مکانی معین و نیز پیش‌بینی حجم عملیات و برآورد هزینه و درآمد، تهیه و به تأیید وزارت جهاد کشاورزی (سازمان) می‌رسد». بخش عمده اعتبارات دولتی در مدیریت مراتع،

* پژوهشگر منابع طبیعی و عضو پیشین شورای عالی جنگل، مرتع و آبخیزداری
پست الکترونیک: mezhohdi@yahoo.com

تا از روی بصیرت طرح مناسبی برای مرتع‌داری هر ناحیه تنظیم و عملی شود» (بی‌نام، ۱۳۲۸). چند نکته بسیار مهم و قابل توجه در این بخش از صحبت‌های ایشان دیده می‌شود؛ اول اینکه در هفتاد سال قبل نیز چرای بی‌رویه را یکی از مهم‌ترین عوامل نابودی مراتع بیان می‌دارد و در ادامه به نکات بسیار مهمی اشاره می‌کند که با توجه به عدم توسعه علم مرتع‌داری در آن زمان، دیدگاه ایشان به‌عنوان وزیر کشاورزی بسیار جالب و ستودنی است. در این مطلب به ارزش غذایی گیاهان علوفه‌ای، تعیین فصل مناسب چرا، ظرفیت مرتع و درنهایت به مسئله مهم عادات محلی که همانا مسائل عرفی در هر محل است، اشاره می‌کند. همچنین بیان می‌دارد؛ باید از روی بصیرت (آگاهی)

طرح مناسبی برای مرتع‌داری در هر ناحیه تنظیم شود، یعنی ایشان به این مسئله مهم که هر ناحیه از مراتع کشور نیاز به طرح مناسب خود دارد به خوبی و درستی واقف بوده و اشاره می‌کند.

در سال ۱۳۴۷ با حضور کارشناسان آمریکایی در آموزشکده جنگل و مرتع گرگان، به‌منظور انجام پروژه پایان دوره دانشجویان این آموزشکده، اولین طرح مرتع‌داری به‌عنوان یک دوره آموزشی در مراتع همدان آیسرد دماوند توسط دانشجویان آموزشکده با راهنمایی پرفسور گودوین

(Dr. D. L. Goodwin) از کارشناسان فعال فائو در ایران، تهیه شد. الگوی تهیه این طرح، از طرح‌های مرتع‌داری در آمریکا اقتباس شده بود که عموماً در سطوح وسیع تهیه و اجرا می‌شوند. در سال‌های بعد دفتر فنی مرتع با شناسایی و انتخاب مراتعی در استان‌های مختلف، تعدادی از این طرح‌ها را که بعدها به طرح‌های مرتع‌داری بزرگ معروف شدند، تهیه کرد (زه‌دی، ۱۳۹۷). باین وجود، تهیه و اجرای طرح‌های مرتع‌داری به‌طور رسمی از سال ۱۳۴۸ جزو وظایف قانونی وزارت منابع طبیعی قرار گرفت. بعد از تشکیل وزارت منابع طبیعی و ایجاد دفتر فنی مرتع، در سال ۱۳۴۸ «طرح مرتع‌داری و تولید علوفه» با ردیف اعتباری خاص در برنامه‌های این دفتر پیش‌بینی شد (بی‌نام، ۱۳۸۸). Zohdi و همکاران (۲۰۱۸)، بیان می‌کنند، طبق مفاد تبصره یک ماده سه قانون حفاظت و بهره‌برداری، هر نوع بهره‌برداری از عرصه‌های منابع طبیعی مستلزم تهیه طرح است و سیاست دولت در ارتباط با مدیریت مراتع بر پایه این قانون شکل گرفت. با وجود آنکه برخی از طرح‌ها همچون طرح‌های جنگل‌داری از یکی دو دهه قبل از تصویب قانون حفاظت و بهره‌برداری تهیه و اجرا می‌شدند، این قانون دولت را مکلف نمود تا هر گونه بهره‌برداری از عرصه‌های طبیعی در قالب طرح انجام شود. اولین کنفرانس مرتع‌داری با‌عنوان «کنفرانس آموزشی مراتع برای دامداران و کادر فنی مرتع» با حمایت سازمان پیمان مرکزی سنتو (Cento) در روزهای چهارم تا هشتم مهر ماه سال ۱۳۴۹ در ایستگاه همدان آیسرد برگزار شد. در این کنفرانس پنج روزه که با حضور و سخنرانی معاون وزیر منابع طبیعی، کارشناسان خارجی سنتو، دکتر

گودوین کارشناس آمریکایی فائو، مدیر کل، معاونین و کارشناسان دفتر فنی مرتع، محققان مؤسسه تحقیقات منابع طبیعی (مؤسسه تحقیقات جنگلها و مراتع) و کارشناسان مرتع ادارات کل استان‌ها تشکیل شد، تعداد ۳۰ نفر از مرتع‌داران نیز از استان‌های مختلف شرکت داشتند. در کنفرانس یادشده مرحوم مهندس سراج که در آن مقطع کارشناس مسئول مرتع‌داری دفتر فنی مرتع بود، مقاله‌ای با عنوان «طرح‌های مرتع‌داری در ایران» تدوین و ارائه کرد که مرجع خوبی برای معرفی ساختار و اهداف طرح‌های مرتع‌داری بزرگ در سال‌های اولیه است. در بخشی از این مقاله آمده «از بدو تشکیل وزارت منابع طبیعی تاکنون، دفتر فنی مرتع با کوشش مداوم اقدام به تشکیل کادر فنی و تهیه تجهیزات لازم برای تهیه و اجرای طرح‌های مرتع‌داری کرده که خوشبختانه در مدتی کوتاه توانسته علاوه بر تشکیل سازمان لازم برای انجام کار، دو طرح کامل برای مناطق خلشکو و زرنند ساوه تهیه و تعدادی دیگر را نیز به‌زودی تهیه و برای اجرا آماده کند» (سراج، ۱۳۴۹)، دو طرح مرتع‌داری خلشکو و زرنند ساوه اولین طرح‌های تهیه شده در دفتر فنی مرتع بوده‌اند، ایشان می‌افزاید، برای تهیه و اجرای طرح‌های مرتع‌داری چهار اقدام مهم در دفتر فنی مرتع انجام شد:

میلیون‌ها هکتار مراتع طبیعی کشور که دامپروری ما بدان بستگی دارد، در معرض چرای بی‌رویه و نابودی است. حفظ، اصلاح و ازدیاد این مراتع مستلزم آن است که نوع علوفه و ارزش غذایی آنها، فصل چرا، ظرفیت مراتع، عادات محلی و سایر اوضاع و احوال بررسی شود تا از روی بصیرت طرح مناسبی برای مرتع‌داری هر ناحیه تنظیم و عملی شود

الف) جمع‌آوری آمار و اطلاعات اجتماعی و فنی (منظور مطالعات لازم برای تهیه طرح بوده است).

ب) تشکیلات و کادر فنی

ج) اجرای طرح و نظارت

د) برنامه‌های آموزشی و سازمان آینده

همچنین بیان می‌کند، برای تهیه یک طرح جامع مرتع‌داری باید مطالعاتی در منطقه انجام و اطلاعاتی براساس بازدیدهای صحرائی جمع‌آوری شود که این اطلاعات عبارتند از:

• اطلاعات اجتماعی، جمعیت، روستاها، وضعیت اقتصادی، زراعت، محصولات زراعی و سایر امکانات موجود، تعداد و انواع دام موجود و بررسی اوضاع دامداری و نحوه استفاده از مرتع

• اطلاعات فنی؛ در این قسمت با استفاده از روش‌های نوین آماربرداری، اطلاعاتی در خصوص اوضاع طبیعی منطقه همچون آب‌وهوا، پوشش گیاهی، تعیین روش بهره‌برداری، اقدامات اصلاحی همچون قرق، علوفه‌کاری، احداث آبشخور و آغل، جاده‌سازی، ذخیره آب و غیره، محاسبات اقتصادی بر مبنای تولیدات دامی و غیره برداشت و تهیه می‌شود. در بررسی‌های فنی تهیه نقشه‌ها براساس عکس‌های هوایی استوار بوده که توسط وزارت منابع طبیعی به سازمان نقشه‌برداری کشور سفارش داده می‌شد. برای تهیه و اجرای طرح‌ها، در قسمت مرتع‌داری دفتر فنی مرتع چهار گروه با‌عنوان: گروه شناسایی، گروه‌های صحرائی، گروه تهیه نقشه و گروه آزمایشگاهی شکل گرفت. گروه آزمایشگاهی وظیفه

عکس ۲- اجرای عملیات اصلاح و احیاء در مراتع (مراتع قشلاقی استان البرز) (عکس‌ها از: مهدی زهدی)

و دیم در سطح وسیع این مرحله تکمیل شود (نیکنام، ۱۳۴۹). ایرانفر (۱۳۹۶)، بیان می‌کند، ابتدا استفاده از مراتع طبیعی از طریق صدور پروانه چرای دام با شرایط و ضوابط فنی انجام می‌شد. بعدها مقرر شد بهره‌برداری از مراتع به وسیله دامداران یا شرکت‌های تعاونی دامداری براساس طرح‌های مرتعداری انجام شود. متأسفانه اجرای طرح‌های مرتعداری به دلیل مشکلات اجتماعی، منطقه‌ای و عدم سازش دامداران جهت تشکیل شرکت‌های سهامی دامداری تا سال ۱۳۵۵ به درستی اجرا نشد، ولی با موافقت وزارت کشاورزی مبنی بر واگذاری طرح‌های مرتعداری در اجرای ماده سه قانون حفاظت و بهره‌برداری، اقدامات گسترده‌ای در جهت تهیه طرح‌های مرتعداری برای حشمداران مناطق مختلف کشور به عمل آمد و تا اواخر سال ۱۳۵۴ و اوایل ۱۳۵۵ تعداد ۲۴ طرح مرتعداری تهیه شد (جدول یک). همچنین اسامی یازده طرح مرتعداری دیگر که در قالب طرح‌های قبلی (طرح‌های مرتعداری بزرگ) در سال ۱۳۵۵ تهیه شدند را بدون ذکر مساحت به این شرح اعلام می‌کند: طرح‌های مرتعداری شیرین‌بلاغ، امین‌آباد، یونس‌آباد و دهلران در سرچنگلداری استان مرکزی؛ طرح‌های قهیز و مورچه‌خورت در استان اصفهان؛ طرح مشکان در استان ایلام؛ طرح خان‌لیلی در کرمانشاه؛ طرح‌های جواهرده و ولیکین در سرچنگلداری نوشهر و طرح مرتعداری گمیشان در سرچنگلداری گرگان و گنبد. ایشان می‌افزاید با وجود آنکه موازین علمی در تدوین این طرح‌ها (طرح‌های بزرگ) رعایت شده بود، به سبب وسعت زیاد و عدم توجه به محدوده‌های عرفی و مسائل اجتماعی، این طرح‌ها به مرحله اجرا نرسیدند. پس از انحلال وزارت منابع طبیعی و تشکیل وزارت کشاورزی و منابع طبیعی و تغییر مدیریت و حضور برخی کارشناسان در دفتر فنی مرتع و با توجه به تجربیات حاصل از طرح‌های جنگلداری، از سال ۱۳۵۵ به بعد تهیه و اجرای طرح‌های مرتعداری شکل دیگری به خود گرفت و با تأکید بر همکاری بخش دولتی با بهره‌برداران، تهیه طرح‌های مرتعداری با عقد قرارداد با بهره‌برداران شروع شد. این زمان شروع تهیه و اجرای طرح‌های

شناسایی گونه‌های گیاهی، توزین نمونه‌های علوفه جمع‌آوری شده و بایگانی طرح‌ها و اطلاعات را بر عهده داشته است. در دومین کنفرانس کارشناسان مرتع کشور که در روزهای سوم تا هشتم بهمن سال ۱۳۴۹ در شیراز برگزار شد، مهندس فریدون نیکنام معاون مدیر کل دفتر فنی مرتع، مقاله‌ای با عنوان «طرح‌های مرحله‌ای مرتعداری» ارائه کرد. در بخشی از این مقاله بیان می‌کند «هم‌اکنون استفاده از مراتع آمریکا براساس طرح‌هایی است که طی آن ارزش منابع طبیعی و پتانسیل آنها شناخته شده و بهره‌برداری براساس آخرین پیشرفت‌های فن مرتعداری انجام می‌شود. بی‌شک هدف نهایی ما در ایران اجرای چنان برنامه‌ای خواهد بود که با موقعیت ما توجیه شده باشد». ایشان در ادامه بیان می‌دارد، طرح‌های مرتعداری در سه مرحله تدوین می‌شود، او ممیزی مرتع و صدور پروانه چرای دام را اولین مرحله از تهیه طرح‌ها تعریف می‌کند، در واقع قرار بوده ممیزی مرتع و صدور پروانه چرا و تهیه طرح‌های مرتعداری در طول یکدیگر قرار گیرند و به عبارت دیگر ممیزی مرتع یک دوران گذار در مرتعداری ایران بوده که به دلیل عدم تهیه و اجرای طرح‌های مرتعداری همچنان ادامه دارد، مرحله دوم طرح‌ها تکمیل مطالعات، تهیه نقشه‌های مربوطه، تدقیق زمان ورود و خروج دام و تعیین ظرفیت و تعیین محل ترانسکت‌های ثابت در مراتع بوده است. همچنین قرار بود در طرح‌های مرحله دوم، برنامه‌های لازم برای تأمین علوفه و آب شرب دام و نیز حمل‌ونقل دام از بیلاق به قشلاق و برعکس نیز تعریف شود. در پایان این برنامه پیشنهادهایی برای بخش‌های تحقیقاتی به منظور انجام تحقیقات تکمیلی داده شده است. نویسنده این مقاله معتقد بود انجام مراحل اول و دوم ممکن است ۳ تا ۱۰ سال طول بکشد. در مرحله سوم طرح‌ها با استفاده از اطلاعات دقیق‌تر که از ترانسکت‌ها، قفس‌های بررسی، مطالعات دموگرافی، جامعه‌شناسی و تاریخچه مناطق و منابع غذایی دام موجود به دست می‌آید، طرح در قالب واقعی خود قرار می‌گیرد. در نهایت مقرر بوده با تشکیل شرکت‌های تعاونی و سهامی و واحدهای بزرگ دامداری و پرواربندی و برنامه‌های تولید علوفه به طریق آبیاری

زیادی در استان‌ها تهیه شد، ولی براساس آمار از ۴۰۷ طرح تهیه شده تنها تعداد ۸۷ فقره تصویب و فقط ۳۰ طرح به مرحله اجرا درآمد که نشان‌دهنده عدم موفقیت و پذیرش این‌گونه طرح‌ها از سوی بهره‌برداران عرفی بوده است. در سال ۱۳۵۳ دستورالعمل تهیه طرح‌های مرتع‌داری توسط دفتر فنی مرتع توسط مهندس ناصر نعمتی (دکتر نعمتی) و بهروز پژوهان تدوین شد که در آن مواردی همچون: (۱) بررسی تاریخچه بهره‌برداری و اجرای مقررات، (۲) آمار دام (موجود و مجاز)، (۳) تشریح اوضاع طبیعی منطقه شامل: موقعیت و مساحت، پستی و بلندی، بارندگی، باد و سرعت متوسط آن، زمین‌شناسی و دیرینه‌شناسی، خاک و پوشش گیاهی، (۴) تجزیه و تحلیل آمار واحدها و نقشه‌های طرح،

مرتع‌داری کوچک در قالب سامان‌های عرفی است. در سال ۱۳۵۶ طی مصوبه هیئت وزیران مقرر شد به‌ازای هر هکتار، ۵۰ ریال بابت تهیه طرح مرتع‌داری از مجریان دریافت شود. متعاقب آن، گروه‌های تهیه طرح در تمام استان‌ها شکل گرفتند و طرح‌های زیادی تهیه شد که ابتدا در شورای عالی جنگل و مرتع سازمان بررسی و تصویب می‌شد، ولی بعدها به سبب تعدد این طرح‌ها، تصویب آنها از طرف شورای عالی به دفتر فنی مرتع تفویض اختیار گردید. همچنین به‌منظور آموزش کارشناسان، کلاس‌های آموزشی متعددی برای آنان در سرچنگل‌داری‌ها تشکیل شد و با این آموزش‌ها، تهیه طرح‌های مرتع‌داری که تا آن زمان توسط دفتر فنی مرتع انجام می‌شد، به ادارات کل منابع طبیعی استان‌ها محول شد. از سال ۱۳۵۵ تا ۱۳۵۷ طرح‌های مرتع‌داری

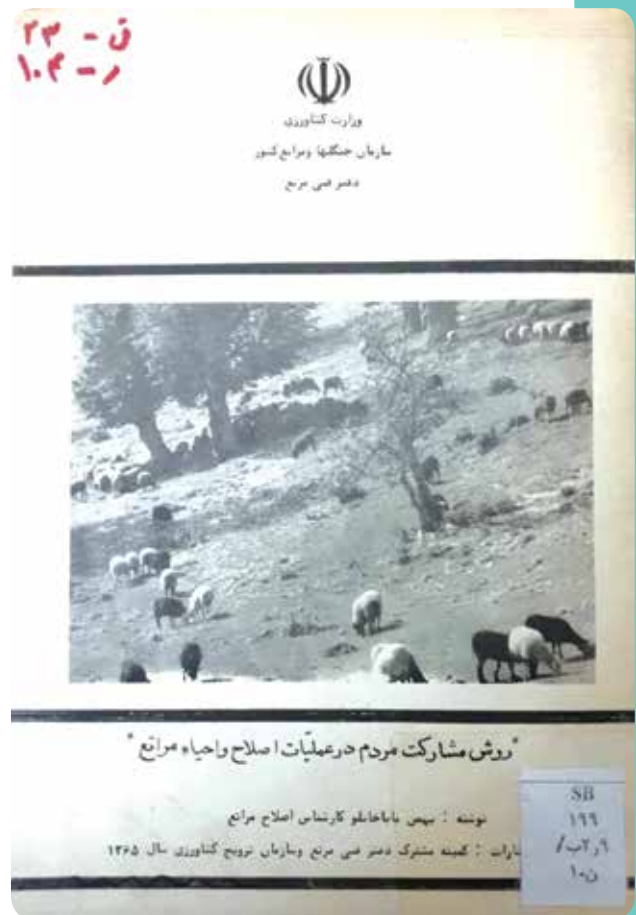
جدول ۱- طرح‌های مرتع‌داری (بزرگ) تهیه شده تا سال ۱۳۵۴

ردیف	نام طرح	موقعیت طرح	مساحت به هکتار
۱	خلشکو	۸۵ کیلومتری رودبار	۲۷۶۹۹
۲	طرح مرتع‌داری کرمان	جنوب کرمان	۱۷۹۷۸۴
۳	طرح مرتع‌داری سبزوار	۲۰ کیلومتری سبزوار	۸۵۹۶۶
۴	طرح مرتع‌داری ساوه و زرن	۱۰۰ کیلومتری جاده ساوه	۱۹۱۰۴۴
۵	طرح مرتع‌داری اباتو کردستان	۱۰۴ کیلومتری سنندج	۸۴۱۱۵
۶	طرح مرتع‌داری ورامین	۲۸ کیلومتری تهران ورامین	۱۳۰۰۰۰
۷	طرح مرتع‌داری گرمسار	۱۱۰ کیلومتری تهران به گرمسار	۱۷۶۷۴۷
۸	طرح مرتع‌داری مورچه‌خورت	۵۲ کیلومتری اصفهان به تهران	۵۹۷۴۴
۹	طرح مرتع‌داری مغان و سیلان	۱۴۵ کیلومتری مشکین شهر- سراب	۹۹۹۷۳
۱۰	طرح مرتع‌داری سد داریوش	۱۰۰ کیلومتری شمال غرب شیراز	۵۲۷۲۶۵
۱۱	طرح مرتع‌داری تنگ صیاد	۱۵ کیلومتری جاده شهرکرد	۳۸۷۹۰
۱۲	طرح مرتع‌داری بهکده رازی	۱۲۰ کیلومتری شمال غرب بجنورد	۲۲۰۱۱
۱۳	طرح مرتع‌داری ارسباران	۱۳۲ کیلومتری شمال شرق تبریز	۳۸۷۱۵
۱۴	طرح مرتع‌داری دهلران بر تش	۱۱ کیلومتری جاده تهران	۴۴۳۴۰
۱۵	طرح مرتع‌داری آبخیز رودخانه بیطالس	جنوب شهرستان مهاباد	۲۶۹۰۰۰
۱۶	طرح مرتع‌داری جکه و موسیان	خوزستان	۹۸۰۰۰
۱۷	طرح مرتع‌داری خان‌لیلی	کرمانشاه	۲۴۰۰۰
۱۸	طرح مرتع‌داری گندمیان	کرمانشاه	۲۴۰۰۰
۱۹	طرح مرتع‌داری آق‌بند	گرگان و دشت	۱۰۰۰۰
۲۰	طرح مرتع‌داری نازلی	گرگان و دشت	۱۰۰۰۰
۲۱	طرح مرتع‌داری قره ماخر	گرگان و دشت	۱۰۰۰۰
۲۲	طرح مرتع‌داری سد قشلاق	سنندج	۸۵۰۰۰
۲۳	طرح مرتع‌داری حاکینه علیا و سفلی	گیلان	-
۲۴	طرح مرتع‌داری چالاب	ایلام	۸۵۰۰
جمع مساحت (هکتار)- بدون احتساب ردیف ۲۳			۲۲۴۴۶۹۳

۱۳۶۳ به کمترین میزان خود برسد، تا جایی که در سال ۱۳۶۳ هیچ طرحی تهیه نشد. ولی از سال ۱۳۶۵ طرح‌های مرتعداری به‌عنوان اصلی‌ترین سیاست و برنامه اجرایی سازمان دوباره مورد توجه قرار گرفتند. همچنین در این سال، مدت قرارداد طرح‌های مرتعداری با هدف افزایش تعلق خاطر بهره‌برداران، از ۱۵ سال به ۳۰ سال افزایش یافت (بی‌نام، ۱۳۷۷). در سال ۱۳۶۵ کتابچه‌ای با عنوان «روش مشارکت مردم در عملیات اصلاح و احیای مراتع» توسط مهندس بهمن باباخانلو، که در آن زمان کارشناس اصلاح مراتع دفتر فنی مرتع بود، تألیف و توسط سازمان چاپ شد. در بخش اول این کتاب، در ارتباط با روش‌های مشارکت مردم در عملیات اصلاح و احیاء و اجرای طرح‌های مرتعداری مواردی ذکر شده و در ادامه فرم قرارداد اجرای طرح‌های مرتعداری تشریح شده است. همچنین در بخش دوم در قالب دستورالعملی خلاصه، روش تهیه طرح‌های مرتعداری شرح داده شده است. در سال‌های بعد برخی از کارشناسان دفتر فنی مرتع به‌منظور تسریع در تهیه طرح‌های مرتعداری، اطلاعات موردنیاز طرح‌ها را در قالب فرم‌هایی طراحی کردند که به‌صورت کتابچه با عنوان «فرم طرح‌های مرتعداری» (بی‌نام، ۱۳۶۸) در سال ۱۳۶۸ توسط سازمان ج.م.آ چاپ شد (عکس ۳). در دهه ۱۳۷۰ تهیه طرح‌های مرتعداری بیشتر در

(۵) تعیین وضعیت، گرایش و ظرفیت مرتع، (۶) استفاده‌های غیرمستقیم، (۷) برنامه‌های اصلاحی پیشنهادی، (۸) روش بهره‌برداری پیشنهادی، (۹) تشکل‌ها، (۱۰) کادر لازم، (۱۱) اعتبارات لازم، (۱۲) تجزیه و تحلیل‌های اقتصادی و (۱۳) پیشنهادات و نتیجه‌گیری در نظر گرفته شده بود (اشرفی و معین‌الدین، ۱۳۷۲).

تهیه طرح‌های مرتعداری، پس از انقلاب اسلامی با رکود جدی مواجه و در سال‌های ۱۳۵۸ تا ۱۳۶۲ تقریباً متوقف شد. بین سال‌های ۱۳۶۰ تا ۱۳۶۲ بار دیگر، تهیه طرح‌های بزرگ امتحان شد و در این قالب اقداماتی همچون طرح‌های کشت علوفه در سطوح وسیع مورد توجه قرار گرفت. در سال ۱۳۶۲ با تغییر دستورالعمل ممیزی مراتع و بها دادن هر چه بیشتر به دام به جای انسان (مرتعدار)، تغییرات زیادی در نحوه و ساختار بهره‌برداری از مراتع ایجاد شد. رشد جمعیت بهره‌برداران، که یکی از مشکلات عمده مراتع کشور بود و هنوز هم هست، بیشتر از این سال به بعد شکل گرفت و این تحولات با تغییر مدیریت دفتر فنی مرتع سبب شد تا تهیه طرح‌های مرتعداری بسیار کم‌رنگ شده و در سال‌های ۱۳۶۲ و

عکس ۳- کتابچه‌های منتشر شده در دهه ۱۳۶۰ توسط دفتر فنی مرتع

مراعاتی با یک بهره‌بردار یا با تعداد کم بهره‌بردار مورد توجه قرار گرفت و سعی شد برای بیشتر مراعاتی که چنین شرایطی داشتند طرح مرتع‌داری تهیه و تصویب شود. در این مقطع و تا اواسط دهه ۱۳۸۰ اقدامات دفتر فنی مرتع منسجم‌تر شد و با توجه به طرح‌های مطالعاتی و تحقیقاتی متعدد که با همکاری مؤسسه تحقیقات جنگلها و مراتع و دانشکده‌های منابع طبیعی به‌خصوص دانشکده منابع طبیعی دانشگاه تهران انجام شد، فعالیت‌های دفتر سمت و سوی بهتری به خود گرفت. به‌منظور بررسی نقاط ضعف و قوت و رفع مشکلات طرح‌های مرتع‌داری در سال ۱۳۷۷، طرح ارزیابی طرح‌های مرتع‌داری در دفتر فنی مرتع کلید خورد و نتایج آن به‌صورت کتابچه‌ای در پاییز سال ۱۳۷۹ منتشر شد. براساس اطلاعات مندرج در این کتابچه، تا سال ۱۳۷۸ در سطح ۱۶/۴ میلیون هکتار از مراتع کشور طرح مرتع‌داری تهیه و واگذار شده است. همچنین در این ارزیابی مقرر می‌شود ۴۰ درصد از طرح‌های مرتع‌داری کشور به‌صورت تصادفی بررسی و ارزیابی شود. در جمع‌بندی نتایج ارزیابی، در رابطه با مشکلات تصویب طرح‌های مرتع‌داری تهیه شده، مهم‌ترین دلایل را عدم ارائه طرح در کمیته فنی استان و عدم رفع اشکالات فنی و حقوقی اعلام می‌کنند. همچنین در بررسی مشکلات و واگذاری طرح‌های تصویب شده، عدم هماهنگی بین مجری در هنگام تهیه طرح و عقد قرارداد و مشکلات حقوقی را به‌عنوان مهم‌ترین مشکلات ذکر می‌کنند. در تشریح علل مشکلات اجرای طرح‌های واگذار شده نیز، عدم تمایل مجریان طرح، ناهماهنگی با مجری، اختلاف با مراتع هم‌جوار، عدم آشنایی مجریان با اهداف و مزایای طرح، مشکلات حقوقی، عدم توانایی مالی مجریان و عدم طراحی مناسب طرح را از دلایل اصلی ذکر می‌کنند. قابل توجه است که این ارزیابی توسط کارشناسان بخش مرتع ادارات کل و دفتر فنی مرتع انجام شده است. در خرداد سال ۱۳۷۹ دستورالعمل تصویب طرح‌های مرتع‌داری توسط دفتر فنی مرتع تهیه و توسط رئیس شورای عالی ابلاغ شد. این دستورالعمل شامل ۱۴ بند بود و از این طریق تصویب طرح‌های مرتع‌داری به کمیته فنی ادارات کل منابع طبیعی استان‌ها تفویض اختیار گردید. همچنین شرح خدمات طرح‌های مرتع‌داری به‌روزرسانی و در سال ۱۳۸۱ در قالب یازده بند اصلی و ۳۸ بند جزئی‌تر تهیه و برای اجرا به ادارات کل منابع طبیعی استان‌ها ابلاغ شد. برای نظارت بهتر بر طرح‌های مرتع‌داری نیز دستورالعمل نظارت نیز تهیه و به استان‌ها ابلاغ شد. ضمن آنکه متن قرارداد اجرای طرح‌های مرتع‌داری بازنگری و طرح‌های مرتع‌داری مصوب بر مبنای آن به مجریان واگذار شد. در مهر و آبان سال ۱۳۸۷ با دعوت معاونت مناطق خشک و نیمه‌خشک سازمان، گردهمایی معاونین فنی و رؤسای ادارات مرتع استان‌ها در مرکز آموزش دکتر جوانشیر (کلاک کرج) با موضوع مشکلات طرح‌های مرتع‌داری برگزار شد. در پی طرح مسائل در این گردهمایی، کارگاهی در آذر ماه همان سال با حضور تعدادی از رؤسای ادارات مرتع و مشاورین تهیه طرح در اداره کل منابع طبیعی زنجان به‌منظور منطقی نمودن روند تهیه و اجرای طرح‌های مرتع‌داری به‌همراه توانمندسازی جوامع محلی و مشارکت

آنان در امر تهیه و اجرای طرح‌ها تشکیل شد که حاصل این کارگاه «شیوه‌نامه مراحل اجرایی تهیه و اجرای طرح‌های مرتع‌داری» بود که طی ابلاغیه شماره ۱۳۰۹۸/۴۱/۴ مورخ ۲۶ بهمن ۱۳۸۷ توسط معاون وقت مناطق خشک و نیمه‌خشک سازمان به ادارات کل استان‌ها ابلاغ شد. همچنین در پایان این شیوه‌نامه، خلاصه مراحل انجام کار و مراحل اجرایی تهیه و اجرای طرح‌های مرتع‌داری در قالب یک نمودار تنظیم شده است. در بخش پایانی شیوه‌نامه نیز جدول معیارها و شاخص‌های شناسایی عرصه مناسب برای تهیه طرح مرتع‌داری ارائه شده است. در سال ۱۳۹۰ با تغییر مدیریت سازمان، کارگروهی زیر نظر مشاور رئیس سازمان تشکیل و در آن به موضوعات مرتبط با مرتع از جمله شرح خدمات طرح‌های مرتع‌داری پرداخته شد. شرح خدمات یادشده، پس از جمع‌بندی، برای بررسی و تصویب به شورای عالی ارسال شد. ولی با توجه به آنکه در همان مقطع موضوع مدیریت جامع در سازمان مطرح بود، مقرر شد موارد مربوط به مراتع نیز در قالب شرح خدمات مطالعات مدیریت جامع دیده و در نظر گرفته شود. در سال ۱۳۹۳ در کارگروهی در شورای عالی سازمان، پیشنهاد دفتر امور مراتع برای به‌روزرسانی شرح خدمات طرح‌های مرتع‌داری جهت تقویت بخش بهره‌برداری‌های چندمنظوره از مرتع مطرح و بررسی شد. پس از بحث و تبادل نظر، مقرر شد دفتر امور مراتع «راهنمای فنی تهیه طرح‌های مرتع‌داری تلفیقی (چندمنظوره)» را برای ادارات کل استانی ابلاغ کند. این دستورالعمل تفاوت‌هایی با شرح خدمات قبلی در بخش مطالعات پوشش گیاهی با تأکید بر مطالعه گیاهان دارویی و تقویت بخش استفاده‌های چندمنظوره داشت. در بند پایانی این دستورالعمل موضوع نظارت و پایش طرح‌های مرتع‌داری افزوده شده است.

در آخرین اقدام، سازمان ج.م.آ طی ابلاغیه شماره ۹۹/۱۲/۳۰۹۱۹ مورخ سوم دی ماه ۱۳۹۹، راهنمای تهیه و اجرای طرح‌های مرتع‌داری را در پنج فصل، ابلاغ کرد. عناوین فصل‌های این ابلاغیه عبارتند از: فصل اول، تعاریف شامل ۲۳ بند، فصل دوم، شرح خدمات تهیه طرح‌های مرتع‌داری شامل ۱۰ بند اصلی و ۵۷ بند فرعی، فصل سوم، روش‌شناسی تهیه طرح‌های مرتع‌داری شامل ۱۶ بند، فصل چهارم، فرایندهای تهیه و اجرای طرح‌های مرتع‌داری شامل ۷ بند و فصل پنجم، نظارت بر اجرای طرح‌های مرتع‌داری. در حال حاضر هزینه‌های تهیه طرح‌های مرتع‌داری بر عهده بهره‌برداران است. پس از تهیه طرح توسط شرکت‌های مشاور یا کارشناسان متخصص، طرح‌ها برای تصویب به کمیته‌های فنی ادارات کل منابع طبیعی استان‌ها تحویل داده می‌شود تا در صورت تطابق با شرح خدمات و دستورالعمل‌های ابلاغی تصویب شوند. پس از تصویب طرح، در مراتع تک‌بهره‌بردار (مفروز) بهره‌بردار مرتع به‌عنوان مجری و در مراتع مشاعی یکی از بهره‌برداران به‌عنوان نماینده سایر بهره‌برداران مجری طرح شده و در دفتر اسناد رسمی براساس متن قرارداد ابلاغی، طرح به مجری واگذار می‌شود. در مراتع روستایی نیز مجری طرح از طرف شورای اسلامی روستا

بحث و جمع‌بندی

براساس جدیدترین آمار دریافت شده از دفتر امور مراتع، اطلاعات مربوط به تهیه، تصویب و واگذاری طرح‌های مرتع‌داری تا پایان سال ۱۳۹۸ در جدول ۲ آمده است. براساس این اطلاعات، تا پایان سال ۱۳۹۸ برای ۳۴/۸ میلیون هکتار از مراتع کشور طرح مرتع‌داری تهیه شده است که از این میزان ۳۲/۷ میلیون هکتار (۹۴ درصد) در کمیته‌های فنی تصویب شده و تنها ۲۰/۲ میلیون هکتار (معادل ۵۸/۱۶ درصد) از طرح‌های تهیه شده، به بهره‌برداران واگذار شده است. توجه به آمار ارائه شده از آن جهت مهم و تأمل‌برانگیز است که سؤالاتی را در ذهن مطرح می‌کند. «چرا تاکنون نیمی از طرح‌های تهیه شده به مرتع‌داران واگذار نشده است؟» و «علت عدم استقبال مرتع‌داران از اجرای طرح‌های مرتع‌داری چیست؟». در این ارتباط به نتایج برخی از مطالعات انجام شده اشاره می‌شود.

معرفی می‌شود. براساس قرارداد منعقد، مجری موظف به اجرای مفاد طرح است. برای هر طرح مرتع‌داری یک ناظر شهرستانی (کارشناس مرتع اداره منابع طبیعی شهرستان محل اجرای طرح) و یک ناظر استانی که از کارشناسان اداره مرتع اداره کل منابع طبیعی استان محل اجرای طرح است، منصوب می‌شود، این کارشناسان موظفند براساس فرم‌های مشخص، طبق زمانبندی ذکر شده در شناسنامه از طرح بازدید و مراحل حسن اجرای طرح را ثبت و به ستاد سازمان گزارش کنند. همچنین هر یک از استان‌ها یک کارشناس معین در دفتر امور مراتع (ستاد سازمان) دارد، وظیفه این کارشناس نظارت بر نحوه اجرای طرح‌های مرتع‌داری در استان‌های مربوطه است. ذکر این نکته لازم است، براساس دستورالعمل جدید و توافقات به عمل آمده با نظام مهندسی کشاورزی و منابع طبیعی، ناظران شهرستان می‌توانند با تأیید اداره کل از اعضای نظام مهندسی استان باشند.

جدول ۲- آمار طرح‌های مرتع‌داری استان‌های مختلف کشور تا پایان سال ۱۳۹۸ (منبع: دفتر امور مراتع سازمان ج.م.آ کشور)

استان	طرح‌های تهیه شده		طرح‌های تصویب شده		طرح‌های واگذار شده	
	سطح اراضی ملی (هکتار)	تعداد (فقره)	سطح اراضی ملی (هکتار)	تعداد (فقره)	سطح ملی (هکتار)	تعداد (فقره)
آذربایجان شرقی	۷۸۱۶۷۷	۶۰۴	۴۶۰۲۵۲	۳۷۲	۱۹۷۰۷۶	۱۷۸
آذربایجان غربی	۱۰۴۶۰۳۸	۱۰۱۲	۹۵۴۵۱۵	۹۳۶	۴۳۷۸۴۱	۴۹۳
اردبیل	۴۲۴۵۳۸	۴۶۸	۳۹۹۳۸۶	۴۴۵	۲۲۵۹۱۹	۲۳۳
اصفهان	۲۱۲۷۴۳۰	۵۳۵	۲۰۴۱۴۳۲	۵۲۵	۱۸۴۱۴۹۹	۴۳۹
البرز	۱۵۷۲۴۴	۱۱۱	۱۳۱۵۲۵	۹۴	۶۱۳۴۷	۴۶
ایلام	۷۵۹۹۵۹	۳۷۶	۷۵۹۹۵۹	۳۷۶	۲۰۰۹۶۶	۲۲۴
بوشهر	۸۸۷۰۷۶	۵۰۷	۸۸۷۰۷۶	۵۰۷	۳۴۵۹۹۴	۲۲۹
تهران	۸۴۵۸۳۷	۲۸۹	۵۲۶۵۰۸	۲۱۷	۳۷۸۷۹۲	۱۲۲
چهارمحال و بختیاری	۵۳۶۳۲۰۰	۴۲۰	۳۵۰۰۰۰	۳۲۷	۲۶۰۵۰۰	۲۰۶
خراسان جنوبی	۲۰۶۶۳۰۳	۲۰۲	۱۹۸۵۷۵۱	۱۹۸	۱۱۸۴۷۳۲	۱۰۵
خراسان رضوی	۲۰۶۱۶۴۶	۴۸۳	۲۰۱۸۹۶۸	۴۴۸	۱۱۰۲۹۸۳	۲۱۸
خراسان شمالی	۵۸۸۴۸۶	۲۲۳	۵۱۲۱۱۹	۱۷۹	۲۵۵۶۵۸	۱۰۶
خوزستان	۷۰۳۱۲۷	۴۳۷	۶۷۵۲۲۰	۴۲۱	۴۰۹۵۷۴	۲۹۷
زنجان	۶۲۰۰۵۰	۳۷۹	۶۲۸۹۵۸	۳۷۹	۳۳۶۲۸۱	۱۹۴
سمنان	۲۳۸۱۶۶۱	۶۱۲	۲۲۵۴۷۸۹	۵۷۳	۱۹۲۶۵۹۰	۴۹۳
سیستان و بلوچستان	۲۰۰۰۶۲۶	۱۰۳	۲۰۰۰۶۲۶	۱۰۳	۱۴۴۲۰۰۳	۸۸
فارس	۳۶۴۴۲۵۲	۲۱۰۱	۳۰۵۰۹۱۴	۱۸۲۶	۲۵۸۷۶۹۴	۱۵۶۰
قزوین	۵۹۲۰۲۱	۳۹۶	۵۹۲۰۲۱	۳۹۶	۴۱۴۶۵۷	۲۸۲
قم	۵۰۹۰۰۱	۱۳۱	۴۷۹۱۴۸	۱۲۳	۴۱۳۳۲۴	۹۴
کردستان	۱۰۰۰۷۲۹	۵۰۲	۱۰۰۰۷۲۹	۵۰۲	۳۴۹۱۵۷	۱۴۳

۱۲۲	۷۴۱۵۴۴	۳۴۹	۲۵۱۳۷۹۹	۳۵۵	۲۵۳۸۴۶۹	کرمان
۶۲۴۸	۴۹۸۰۷	۴۶	۲۸۹۸۳۹	۴۸	۲۹۲۶۳۳	جیرفت- کهنج
۲۳۴	۳۰۶۸۵۵	۷۰۳	۹۱۵۱۸۴	۷۰۹	۹۱۷۵۰۴	کرمانشاه
۲۳۴	۲۹۲۷۸۶	۴۷۹	۵۹۸۸۴۷	۴۷۹	۵۹۸۸۴۷	گیلویه و بویراحمد
۱۳۶	۴۳۲۹۸۸	۲۰۹	۶۱۸۶۶۶	۲۰۹	۶۱۸۶۶۶	گلستان
۱۷۴	۱۵۳۹۵۹	۲۳۲	۲۱۰۷۶۹	۲۵۰	۲۱۷۰۴۶	گیلان
۱۳۱	۲۸۳۸۶۷	۳۰۳	۶۳۸۸۰۳	۳۰۳	۶۳۸۸۰۳	لرستان
۵۶۴	۳۴۱۴۶۰	۶۴۹	۳۸۵۰۶۳	۶۷۱	۳۹۴۱۲۶	مازندران- ساری
۱۲۶	۱۳۲۵۰۷	۲۱۸	۱۹۱۸۵۶	۲۱۸	۱۹۱۸۵۶	مازندران- نوشهر
۳۲۴	۶۷۳۸۰۲	۴۲۱	۸۴۰۲۹۳	۴۲۷	۸۵۹۱۹۲	مرکزی
۱۱۷	۸۱۷۲۳۱	۱۸۷	۱۳۸۴۸۳۶	۱۸۷	۱۳۸۴۸۳۶	هرمزگان
۴۲۸	۳۹۵۳۳۱	۶۹۲	۵۷۸۰۹۷	۶۹۲	۵۷۸۰۹۷	همدان
۲۷۲	۱۲۶۸۲۹۲	۴۲۰	۱۸۷۵۰۲۶	۴۲۱	۱۸۷۵۸۲۳	یزد
۸۶۳۲	۲۰۲۶۳۰۱۶	۱۳۸۵۵	۳۲۷۵۰۹۷۳	۱۴۸۶۰	۳۴۸۳۹۷۹۹	جمع کل

به کار گروهی و مشارکت در طرح‌های مرتع‌داری افزایش می‌یابد. با کاهش اندازه گروه عضویتی، میل مرتع‌داران به کار گروهی و مشارکت در طرح‌های مرتع‌داری افزایش می‌یابد. با افزایش و ارتقای وضعیت اجتماعی- اقتصادی مرتع‌داران به میزان تمایل آنان به مالکیت فردی افزوده می‌شود. علیزاده و مهدوی (۱۳۸۵ و ۱۳۸۶) بیان می‌کنند، در پذیرش یا عدم پذیرش یک سیاست یا برنامه در استان‌های مختلف و حتی در مناطق مختلف یک استان تفاوت معنی‌دار وجود دارد. بنابراین لازم است با توجه به شرایط استان و منطقه، برنامه‌های مناسب تدوین و اجرا شود. بیشتر سیاست‌ها و برنامه‌های اتخاذ شده در مدیریت مرتع و تعادل دام و مرتع مورد پذیرش بهره‌برداران و مجریان طرح‌های مرتع‌داری بوده و به آن اعتقاد دارند. برخی از سیاست‌ها و برنامه‌های ارائه شده از مقبولیت لازم برخوردار نبوده و مورد پذیرش بهره‌برداران و مجریان نیست که باید از برنامه‌های مدیریت مرتع حذف، یا زمینه پذیرش آنها با آموزش و ترویج و توجیه بهره‌برداران فراهم شود. Abolhassani و همکاران (۲۰۱۳)، بیان می‌دارند، سازمان ج.م.آ برای بهبود شرایط مراتع از سال ۱۹۶۷ میلادی تهیه طرح‌های مرتع‌داری را در دستور کار قرار داد. این طرح‌ها براساس اصول اکولوژی گیاهی طراحی و هدف اصلی آن نرخ دام‌گذاری صحیح و ایجاد تعادل دام و مرتع بوده است. نتایج این تحقیق نشان داد، درک بهره‌برداران نسبت به طرح مرتع‌داری با خصوصیات نوآورانه می‌تواند بر تصمیم‌گیری یک فرد برای پذیرش یا رد آن تأثیر بگذارد. مزایای اقتصادی به‌عنوان مهم‌ترین عنصر در پذیرش طرح مرتع‌داری و نیز برای هر برنامه‌ای که برای مدیریت پایدار مرتع ارائه می‌شود، مؤثر است. فقدان آثار قابل رؤیت، مانع دیگری بر موفقیت طرح‌های مرتع‌داری بوده است، زیرا مزایای اجرای طرح‌های

ازکیا و همکاران (۱۳۷۴ و ۱۳۷۵)، با بررسی ۱۵۵ طرح مرتع‌داری در استان‌های فارس و کهگیلویه و بویراحمد نشان دادند، دامداران در جامعه مورد بررسی تا حد زیادی با طرح‌های مرتع‌داری آشنایی دارند، ولی پذیرش طرح‌های مرتع‌داری از سوی عشایر و دامداران و مشارکت آنان در طرح‌ها منوط به شرایطی است که به تدریج و به مرور زمان و پس از انتفاع از نتایج طرح‌ها حاصل خواهد شد. نتایج این تحقیق مؤید آن است که انگیزه بیش از ۶۰ درصد از مرتع‌داران در اجرای طرح‌های مرتع‌داری، کسب مالکیت اراضی بوده است. مرتع‌داران عضو طرح‌های گروهی با رویکرد احراز مالکیت یا تثبیت دائمی حقوق انتفاع، اغلب به افراز و تقسیم عرفی اراضی محدوده طرح‌ها در بین خود اقدام کرده‌اند. نتایج مطالعات نشان می‌دهد که طرح‌های مرتع‌داری واقع در مناطق بیلاقی به مراتب بیشتر از طرح‌های واقع در مراتع قشلاقی دچار مسئله‌اند و این مسأله از سنت تقسیم‌بندی اراضی مرتعی در مراتع قشلاقی در مقابل مشاعی و یکپارچه بودن مراتع بیلاقی نشأت می‌گیرد. تبریزی (۱۳۷۷) پژوهشی را با هدف شناسایی و مطالعه محرک‌های روانی-اجتماعی بر میزان پذیرش و مقبولیت طرح‌های مرتع‌داری از سوی مرتع‌داران دو استان فارس و کهگیلویه و بویراحمد انجام داد. نتایج او نشان می‌دهد، هر اندازه شناخت مرتع‌داران از مفهوم، اهداف و فلسفه طرح‌های مرتع‌داری بیشتر باشد، میزان پذیرش آنان از این طرح‌ها، یا تمایل آنان به حفظ یکپارچگی اراضی مرتعی بیشتر است. میان احساس مالکیت فردی و پذیرش طرح‌های مرتع‌داری رابطه معکوس وجود دارد و مرتع‌دارانی که دارای احساس مالکیت فردی بالایی هستند، علاقه‌مندی کمتری به پذیرش طرح‌های فوق نشان می‌دهند. با افزایش میزان تشابه فکری و توافق ارزشی و نگرشی مرتع‌داران عضو طرح‌های مرتع‌داری، میل آنان

مرتعداری در طولانی مدت آشکار می‌شود. ناسازگاری ساختار طرح‌های مرتعداری با اعتقادات و ارزش‌های محلی، از جمله توزیع زمین، دانش محلی و مقررات عرفی، یکی دیگر از دلایل میزان پذیرش کم این طرح‌ها است.

زه‌دی (۱۳۹۷)، در بخشی از پژوهش انجام شده بر اساس نظرسنجی از ۲۶۸ نفر از متخصصان مرتعداری کشور در ارتباط با طرح‌های مرتعداری نتایجی را به دست آورد که به‌طور خلاصه در چند بند زیر ارائه می‌شود.

- بیشتر مخاطبین تحقیق معتقدند طرح‌های مرتعداری در مدیریت مراتع اثربخشی متوسط تا کم داشته است.

- بیش از ۵۸ درصد از مخاطبین تحقیق معتقدند، طرح‌های مرتعداری الگوی مناسبی برای مدیریت مراتع کشور نیست و بیش از ۸۳ درصد از آنان بیان کرده‌اند چهارچوب این طرح‌ها نیاز به بازنگری دارد.

- بیش از ۸۷ درصد از متخصصان معتقدند مراتع روستایی و غیرروستایی نیاز به الگوهای متفاوت برای مدیریت دارند.

- ۸۲ درصد از مخاطبین معتقدند، الگوی فعلی طرح‌های مرتعداری جامع و کامل نیست و دارای نقایصی است و بیش از ۹۱ درصد معتقدند، الگوی طرح‌های مرتعداری باید متناسب با شرایط اکولوژیک طراحی شود. همچنین ۸۴ درصد هم معتقدند که شرح خدمات طرح‌های مرتعداری نیاز به بازنگری دارد.

- در حدود ۷۰ درصد از مخاطبین معتقدند تهیه طرح‌های مرتعداری

توسط شرکت‌های مشاور مشکل دارد و بیش از ۸۸ درصد گفته‌اند این طرح‌ها به درستی اجرا نمی‌شوند.

- در حدود ۷۰ درصد از پاسخگویان بیان داشته‌اند که «طرح‌های مرتعداری به‌عنوان سیاست اصلی و محوری دولت در مدیریت مراتع» در شرایط کنونی پاسخگوی مدیریت پایدار مراتع نیست و تنها ۱۵ درصد خلاف این را معتقدند.

- در ارتباط با تأثیر طرح‌های مرتعداری بر افزایش درآمد مرتعداران، بیش از ۴۲ درصد پاسخگویان تا حدودی این تأثیر را مثبت می‌دانند و تنها ۳۵ درصد معتقدند که تأثیر زیادی دارد.

- در حدود ۴۶ درصد از مخاطبین این تحقیق معتقدند، اجرای طرح‌های مرتعداری می‌تواند موجب تعادل دام و مرتع شود.

- پاسخگویان، بیشترین مشکلات طرح‌های مرتعداری را عدم تطابق چهارچوب طرح با شرایط اکولوژیک و اجتماعی مراتع، عدم مشارکت بهره‌برداران، نبود بیلان اقتصادی، نظارت ضعیف و عدم اجرای صحیح طرح بیان نموده‌اند.

بررسی ابلاغیه‌های متعدد در ارتباط با شرح خدمات و دستورالعمل طرح‌های مرتعداری، مؤید اعمال تغییرات شکلی و مختصر در آن بوده و ظاهراً این رویه به نوعی ابتکار مدیریتی برای هر مدیر جدید تبدیل شده است. این در حالی است که بررسی شرح خدمات طرح‌های مرتعداری از ابتدا تا آخرین ابلاغیه (دی ماه سال ۱۳۹۹) به وضوح

عکس ۴- طرح مرتعداری لارک از مراتع بیلاقی استان البرز (بوته‌های گیاه کزل *Diplotaenia cachrydifolia*) (عکس از: مهدی زهدی)

نشان می‌دهد، در پنج دهه گذشته تغییر چندانی در چهارچوب طرح‌های مرتع‌داری ایجاد نشده و تنها سعی شده برخی از عناوین حذف، یا اضافه شوند. اگرچه در نیم قرن گذشته طرح‌های مرتع‌داری اصلی‌ترین سیاست سازمان ج.م.آ (دفتر امور مراتع) در مدیریت مراتع بوده، ولی این طرح‌ها سیر تکاملی خود را به درستی طی نکرده و از چهارچوب‌های اولیه آن خارج نشده است. همچنین نتایج مطالعات متعدد مؤید آن است که طرح‌های مرتع‌داری در مراتع مفروز (تک‌بهره‌بردار) و مراتع با تعداد کم بهره‌بردار (حداکثر ۳ بهره‌بردار) نتایج مثبت و نسبتاً قابل قبول داشته‌اند، ولی این طرح‌ها نتوانسته‌اند در مراتع مشاعی با تعداد بهره‌بردار زیاد و به‌خصوص در مراتع روستایی الگوی موفق و قابل قبولی باشند. بیش از نیمی از سطح مراتع کشور را مراتع روستایی تشکیل می‌دهد، ولی دولت تاکنون الگوی مناسبی برای مدیریت این مراتع ارائه نداده و طرح‌های مرتع‌داری در مراتع روستایی موفقیت چندانی نداشته‌اند. با وجود آنکه دفتر امور مراتع سازمان ج.م.آ متولی مدیریت پایدار اکوسیستم‌های مرتعی در کشور است، طرح‌های مرتع‌داری فعلی که اصلی‌ترین سیاست این دفتر است، عمدتاً بر بهره‌برداری از طریق جرای دام و تولید علوفه در سامان‌های عرفی تمرکز داشته و هیچگونه برنامه خاصی برای مراتع پیرامون و خارج از سامان عرفی یادشده ندارد. بنابراین، توجه بیش از حد بر این طرح‌ها با چهارچوب‌هایی که تاکنون داشته، نمی‌تواند وظایف حاکمیتی سازمان ج.م.آ را در مدیریت پایدار مراتع تحقق بخشد. این نکته که تمام مراتع کشور دارای بهره‌بردار عرفی بوده و بدون رفع مشکلات بهره‌برداران رسیدن به مدیریت پایدار مراتع میسر نخواهد بود، کاملاً صحیح و منطقی است. ولی مسئله قابل تأمل آن است که سیستم اداری و کارشناسان در ستاد و ادارات کل به قدری به موضوعات دامداران و حل و فصل اختلافات میان آنان مشغولند که تا حد زیادی از وظایف اصلی خود که مدیریت پایدار اکوسیستم‌های مرتعی است، جا مانده‌اند. در این راستا توجه به پیشنهادها زیر می‌تواند تا حدی راه‌گشا باشد.

- ۱) اصلاح و بازنگری رویکرد مدیریت مراتع در سازمان ج.م.آ و توجه بر مدیریت پایدار اکوسیستم‌های مرتعی
- ۲) در نظر داشتن دو سطح راهبردی و عملیاتی برای مدیریت مراتع کشور و تدوین سیاست و برنامه برای هر دو سطح
- ۳) تدوین طرح‌های مرتع‌داری جامع به‌عنوان اسناد فرادستی به‌منظور اعمال وظایف حاکمیتی برای مدیریت پایدار اکوسیستم‌های مرتعی
- ۴) ساده‌سازی طرح‌های مرتع‌داری فعلی و توجه جدی به دانش بومی و همکاری و مشارکت بهره‌برداران در طراحی و اجرای آن با هدف افزایش بهره‌وری پایدار مرتع‌داری در سامان‌های عرفی
- ۵) به‌روزرسانی و تکمیل داده‌های اکولوژیک و اجتماعی و اقتصادی مراتع و تشکیل بانک اطلاعات مراتع کشور
- ۶) انجام پایش‌های دوره‌ای در ارتباط با داده‌های اکولوژیک و اجتماعی - اقتصادی
- ۷) همکاری با بخش‌های تحقیقاتی و دانشگاهی در ارتباط با تهیه

نقشه و کدبندی اکوسیستم‌های مرتعی در سطح کلان و خرد و تدوین شاخص‌های پایداری برای هر اکوسیستم و نیز انجام مطالعات لازم برای دستیابی به تعادل دام و مرتع

منابع

- ازکیا، م.، ۱۳۷۴. طرح‌های مرتع‌داری و بررسی جنبه‌های اجتماعی آن. جنگل و مرتع، ۲۹: ۲۵-۱۶.
- ازکیا، م.، ۱۳۷۵. ابعاد اجتماعی مدیریت بهره‌برداری از مرتع در ایران (با تأکید بر استان‌های فارس و کهگیلویه و بویراحمد). علوم اجتماعی، ۸: ۲۳-۱
- اشرفی، ج. و معین‌الدین، ح.، ۱۳۷۲. مراتع کشور گذشته - حال - آینده، مجله جنگل و مرتع (شماره ۱۹)، پاییز ۱۳۷۲.
- ایرانفر، ج.، ۱۳۹۶. منابع غذای دام در کشور (مشکلات و پیشنهادات). (دست‌نویس مهندس ایرانفر در سال ۱۳۵۶، ارائه و جمع‌بندی شده توسط علی اصغر معصومی و مهدی زهدی). انتشار اینترنتی در کانال تلگرام انجمن علمی مرتع‌داری ایران، ۱۲۹ صفحه.
- باباخانلو، ب.، ۱۳۶۵. روش مشارکت مردم در عملیات اصلاح و احیای مراتع. سازمان جنگلها و مراتع (دفتر فنی مرتع)، تهران، ۳۲ صفحه.
- بی‌نام، ۱۳۲۸. سازمان، وظایف و برنامه‌های وزارت کشاورزی. وزارت کشاورزی، تهران، ۴۱ صفحه.
- بی‌نام، ۱۳۶۸. فرم طرح‌های مرتع‌داری، وزارت کشاورزی. سازمان جنگلها و مراتع کشور، تهران، ۳۲ صفحه.
- بی‌نام، ۱۳۷۷. مروری بر تجارب سی‌ساله سازمان در بخش مرتع. سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری کشور، گروه کارشناسی تدوین تجارب سازمان در بخش مرتع، تهران، ۷۴ صفحه.
- ی نام (گروه کارشناسان)، ۱۳۸۸. عملکرد ۳۰ ساله، سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری کشور. نشر پونه، تهران، ۲۱۶ صفحه.
- تیریزی، م.، ۱۳۷۷. عامل روانشناختی اجتماعی مؤثر بر حفظ یکپارچگی و یکپارچه‌سازی اراضی مرتعی در طرح‌های مرتع‌داری استان‌های فارس و کهگیلویه و بویراحمد. جنگل و مرتع، ۳۸: ۴۳-۴۰.
- زهدی، م.، ۱۳۹۷. واکاوی مدیریت مرتع و ارائه الگوی راهبردی و اثربخش مرتع‌داری (مطالعه موردی حوزه آبخیز سد طالقان). رساله دکتری (Ph.D) در رشته علوم مرتع، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، ۴۶۹ ص.
- سراج، ن.، ۱۳۴۹. طرح‌های مرتع‌داری در ایران. اولین کنفرانس آموزشی مراتع برای دامداران و کادر فنی مراتع (با همکاری وزارت منابع طبیعی و سازمان پیمان مرکزی Cento). همد آسرد، ۸-۴ مهرماه ۱۳۴۹، ۱۱ صفحه.
- علیزاده، ع. و مهدوی، ف.، ۱۳۸۵. ارزیابی و بررسی نظرات مجریان طرح‌های مرتع‌داری پیرامون محورهای مهم تعادل دام و مرتع. جنگل و مرتع، ۷۲ و ۷۳: ۲۰-۱۳.
- علیزاده، ع. و مهدوی، ف.، ۱۳۸۶. بررسی نظرات مجریان طرح‌های مرتع‌داری به‌منظور استفاده در برنامه‌ریزی مدیریت مرتع. جنگل و مرتع، ۴۰: ۳۰-۴۰.
- نیکنام، ف.، ۱۳۴۹. طرح‌های مرحله‌ای مرتع‌داری. مجموعه گزارش‌های دومین کنفرانس کارشناسان مرتع کشور، شیراز، ۸-۳ بهمن ۱۳۴۹، ۱۵۵-۱۶۷.
- Abolhassani L., Oesten, G., Rajmis, S. and Azadi, H., 2013. Attitudes of rangeland holders towards sustainable range management in Iran: a case study of the Semnan rangelands. *The Rangeland Journal*, 35: 435-443.
- Zohdi, M., Arzani, H., Javadi, S.A., Jalili, A. and Khorshidi, G., 2018. Government and range management in Iran (policy, laws and plans). *Applied Ecology and Environmental Research*, 16(4):4637-4654.